

УДК 168.522.001.8

СВІТОГЛЯДНІ ФОРМИ БУТТЯ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

ВОЛОДИМИР ФЕДЬ,*доктор філософських наук, професор кафедри естетики, історії та культури
Слов'янського державного педагогічного університету*

У статті розглянута проблема світоглядних форм буття українського етносу з точки зору теорії та історії культури. Наголошується на парадигмальній природі світоглядних форм буття. Світоглядні парадигми, доводить автор, виступають основоположними принципами побудови просторово-часової моделі буття і пройшли інваріантом всю історію культури, набувши універсального статусу.

Ключові слова: світогляд, буття, етнос, нація, парадигма, культуротворчість, полікультурність.

Постановка проблеми та стан її вивчення. В історії української філософії і літератури (оскільки кожен великий письменник - це, насамперед, мислитель і філософ) категорія "буття" майже не зустрічається. Замість неї постає категорія "життя", що за своїми характеристиками відповідає смисловим інтенціям буття. Хто ми є? Ким прагнемо стати? Самоусвідомлення особистості як невід'ємної частини нації відбувається на різних етапах становлення її життя...

Загалом український етнос пройшов довгий та вкрай суперечливий шлях становлення світоглядних форм буття в контексті власної національної ідентичності, яка зазнавала онтологічних змін під впливом складних природних (відкритість степу), політичних, соціальних, економічних факторів. Світоглядні форми буття української національної ідентичності продовжують формуватися на сучасному етапі, вони виступають своєрідним гарантом збереження української культури в умовах глобалізації світу.

Теорія етносу та нації була спеціальною темою досліджень західноєвропейської (К. Маркс, Е. Сміт та ін.) та російської (С. О. Арутюнов, Л. Н. Гумільов та ін.) культурософської думки.

У вітчизняній філософській традиції можна спостерігати сплеск інтересу до означених проблем у період від 90-х рр. ХХ ст. до початку ХХІ ст. Методологічні, загальнотеоретичні та конкретно-історичні, практичні проблеми етносу та нації ґрунтовно розроблялись у працях Г. В. Касьянова, І. Ф. Кононова, В. С. Лісового, Г. С. Лозко, Т. М. Рудницької, М. Т. Степико, Л. Є. Шкляра.

Проте світоглядні та онтологічні параметри становлення українського етносу у вітчизняній та, тим паче, зарубіжній філософській думці розкриті недостатньо, що й обумовило мету статті.

Виклад основного матеріалу. Для з'ясування термінологічних особливостей предмету дослідження зазначимо, що поняття "нація" як політична спільнота громадян (відповідно: "національна свідомість та самосвідомість", "національна ідентичність") виникають у ХІХ і ХХ ст. і стають своєрідним "висновком" із усієї культурно-історичної тра-

диції. Ці поняття виражають світоглядну, нерідко ідеологічну складову проектування культуротворчого буття. Тому, говорячи про період до усвідомлення політичного змісту нації, доречно використовувати інші поняття та категорії. На нашу думку, найвдалішими понятійними дефініціями формування української нації є "світоглядні форми буття українського етносу" і "світоглядні традиції українства".

Найбільш вагомими чинниками виникнення й розвитку світогляду людини та етносу відносяться до природно-кліматичних (ранніх) та соціокультурних (пізніх) факторів. Якщо перша група факторів - універсальна, виробила майже однакові світоглядні форми (фетишистські, магічні тощо) на території всієї земної кулі, то друга група (політичні, економічні та ін.) формувала специфіку світоглядних традицій буття етносу. Якщо природно-кліматичні обставини існування людини знаходили ірраціоналістичне пояснення у свідомості людини, яка не виключала, а передбачала практичне застосування їх у повсякденному житті (наприклад, табу), то соціокультурні чинники передбачали усвідомлене й раціональне формування мети та визначення засобів її реалізації, тобто спиралась на цілепокладання в діяльності.

Складність виникнення та розвитку світоглядних форм буття полягає в тому, що ніяка людина і ніякий етнос не існує автономно, отже, цілепокладання однієї людини та етносу неодмінно вступає у конфлікт з цілепокладанням іншої людини та етносу. Діалог є універсальним теоретичним принципом моделювання культуротворчого буття, який у практичному вимірі не завжди реалізується. Отже, конфлікт, війна, протистояння як в історії, так і на сучасному етапі, відіграли не менш вагому роль у розвитку культури, ніж політична домовленість, взаємодія етносів та їхні культурні зв'язки. Проте культуротворче буття спирається на принцип конструктивності, тобто виключає названі деструктивні явища в культурі, виступає їх антитезою.

Специфіка формування та подальшого існування українського етносу полягала в полікультурності, яка впливала та деякою мірою визначала світоглядні форми буття. Поліетнічність обумовлювалась:

- а) економічними й культурними взаєминами;
- б) війнами та зміною кордонів;
- в) масовим переселенням народів;
- г) утворенням "військових поселень" та ін.

Це сприяло тому, що світоглядні форми буття українства виступали та виступають у постійній динаміці свого становлення, вони зазнають заперечення, модифікації, трансформації існуючих форм. Водночас в історії культури можна виділити найбільш стабільні універсальні принципи формування світоглядних основ буття етносу, які можуть мати категоріальний характер. На думку А. Я. Гуревича, категорії дозволяють людині вибрати імпульси та враження, що йдуть від зовнішнього світу, і трансформувати їх у власний внутрішній досвід. Категорії немовби передують ідеям і світогляду, що формується в представників суспільства або його груп, і тому, якими б різними не були ідеологія та переконання цих індивідів і груп, в основі їх можна знайти універсальні, для всього суспільства обов'язкові поняття та уявлення, без яких неможлива побудова ніяких ідей, теорій, концепцій і систем [1, с. 30-31].

На нашу думку, універсальні принципи виражають певну модель світу, яка складається саме за умови існування у свідомості людини певних "смилових центрів", якими ця людина керується й у свідомості, і в діяльності. Такі центри, на наш погляд, у своїй сукупності та взаємозв'язках можуть відігравати роль моделей організації просторово-часових вимірів світу, які зводять хаос у космос, формують єдину світоглядну "картину" цього світу, закріплену в різних культурних формах. Ці моделі є універсальними та багатозначними, але найхарактерніша їх ознака полягає в тому, що вони несуть у собі зразок розв'язання поставлених перед людиною насущних проблем буття. Поняття "парадигма" також включає в себе модель постановки певних проблем, яка прийнята за зразок вирішення дослідницьких завдань.

На наш погляд, світоглядні форми буття етносу, особливо у своїх виитоках (наприклад, міфологія), не можуть бути осмислені лише за допомогою тлумачення парадигми як "дисциплінарної матриці", тобто системи науково вивіреної логічної моделі, оскільки ці форми, виходячи з наведеної думки А. Я. Гуревича, мають, так би мовити, "додисциплінарний" характер. Однак світоглядні форми буття етносу саме й постають із загальноновизнаних "зразків", або парадигм. Нагальною є необхідність розширення кунівського розуміння парадигми як "дисциплінарної матриці", зокрема в значенні парадигми як загальноновизнаних протягом різних історичних періодів "зразків" побудови певної моделі буття.

Історія культури доводить, що ці "зразки" зовсім не обов'язково повинні бути науково вивіреною системою поглядів людей на світ та на самих себе, хоча на певному історичному етапі можуть передбачати науковий або "дисциплінарний" характер. З іншого боку, парадигма в значенні "зразка" відповідає названим компонентам "дисциплінарної матриці", оскільки вона одночасно є власне загальноновизнаним зразком, символічним узагальненням, концептуальною моделлю та системою спільних цінностей.

Парадигма першочергово має умоглядний, мислиннево-символічний характер, вона може мати практичні наслідки (у мистецтві, життєдіяльності людини) лише при посередництві та через світогляд, тому найхарактернішою ознакою парадигми є її

світоглядний характер. У цьому сенсі можна виділити деякі концептуальні компоненти парадигми, зокрема: пізнавальний, нормативний, ціннісний, символічний, почуттєвий, практичний. Наприклад, пізнавальний рівень сприяє формуванню та розвитку парадигми як загальноновизнаного зразка, а символічний - відбирає та концентрує найбільш значущі та ефективні для цього зразка символи. Ці компоненти обумовлюють своєрідність тої чи іншої світоглядної парадигми (до них ми будемо звертатись у процесі подальшого аналізу).

На наш погляд, основні типи світогляду (міфологічний, релігійний та науковий) можуть формувати відповідні рівні парадигмального проектування культуротворчого буття та виражати найбільш загальні фундаментальні принципи побудови світоглядних форм буття етносів, отже, можна виділити міфологічну, релігійну та наукову парадигми, які є світоглядними.

Світоглядні парадигми, маючи універсальний характер, можуть "накладатися" на культурно-історичну типологію й набувати при цьому нових рис. Натомість культурно-історичний тип може виступати формою моделювання універсальних світоглядних основ у часовому (історичному) та просторовому (територіальному) вимірах. Згідно з методологією М. Я. Данилевського (існують також методології О. Шпенглера, П. Сорокіна, А. Кребера, Дж. Фейблмана та ін.) є десять культурно-історичних типів, зокрема: єгипетський; китайський; асирійсько-вавилонсько-фінікійський; халдейський, або давньосемітичний; індійський; іранський; єврейський; грецький, римський; новосемітичний, або арабський, та германо-романський, або європейський [2, с. 88]. Динаміка культурно-історичних типів на понятійному рівні відображається в категорії "культурно-історичний процес", що вже на парадигмальному рівні проходить три етапи: 1) міфологічний, що ґрунтується на політеїстичних принципах світобачення та має відображення в дохристиянських віруваннях; 2) релігійний, що виробив монотеїстичні теоцентристські принципи та мав відображення у світових релігіях; 3) науковий як антропоцентристський і натуроцентристський.

Ключові парадигми відображають універсальні загальнолюдські світоглядні системи (пізнавальні, нормативні, ціннісні, символічні, почуттєві, практичні) "зразків" постановки та розв'язання проблем існування людини у світі. Натомість світоглядна традиція наповнює національним змістом ці зразки й моделі.

Тип культури в просторі-часі розвивається у формі традиції та є, з одного боку, тривалим і стабільним, а з іншого, цей тип принципово не може бути незмінюваним. На думку української дослідниці С. М. Гатальської, не можна інтерпретувати типи культури як внутрішньо незмінні, несуперечливі й непроникні, не варто абсолютизувати просторові й часові межі між типами культур, ігноруючи феномен повторюваності та спадковості як фундаментально-го закону розвитку культури [3, с. 97].

Саме тому функціональною особливістю будь-якого культурного типу є його адаптація до змінюваних зовнішніх (природних, соціокультурних) та внутрішніх (полікультурних) умов розвитку. І в цьому плані тип культури виступає динамічною духовною системою, сутнісною особливістю якої, на нашу думку, є те, що практичний рівень випереджає світоглядний. Культурні практики швидше реагують на змінюваний

вплив, аніж світоглядні традиції, а філософи, як правило, осмислюють те, що вже відбулося.

Окрім "типу", у дослідженні окресленої проблематики важливим смисловим епіцентром виступає поняття "модель культури", яка на відміну від "типу" може відображати світоглядні й практичні перспективи розвитку культури, тобто моделює майбутнє певної культури. У цьому понятті проектується такий стан культури, коли людина цієї культури не втрачає своєї ідентичності, не витісняється на периферію буття, не переживає почуття самотності, невпевненості та має сталі етнокультурні перспективи свого розвитку. Модель культури, як і тип, не може бути безнаціональною, вона завжди виявляє світоглядні цінності національної або етнічної ("іноземної" в межах національної) культури. Етнічні групи, за визнанням Ю. В. Бромлея, - це "іншоетнічні вкраплення у великих соціальних організаціях, уламки етносів, ядра яких знаходяться в інших етносоціальних організаціях" [4, с. 73]. Протягом історичної динаміки національний склад етнічних груп може змінюватися, і цей фактор обумовлює полікультурну специфіку буття етносу.

Термін "полікультурний" близький до поняття "поліетнічний", що також передбачає полікультурність, оскільки будь-який етнос є носієм не абстрактної, а конкретної культури, яка має національну своєрідність. У нашому дослідженні "полікультурний" використовується не тільки в значенні поліетнічний, але, на відміну від останнього, він більш точно характеризує динаміку різних культурних традицій у межах визначеної території не стільки через внутрішні (етнічні) зв'язки, оскільки через духовні зв'язки (наприклад релігійні) із "зовнішніми", тобто тими, що знаходяться поза цими межами, світоглядними традиціями. Спільним для буття різних етносів і націй є те, що полікультурне існування може збагачуватись за різних обставин: і за сприятливих (економічні, політичні) передумов і за несприятливих (війни, асиміляція). Етнічні групи "іноземців" здебільшого проживали компактно, зокрема вздовж торговельних шляхів або в містах, де також не втрачали етнічних зв'язків. У будь-якому разі, етнічні групи брали активну участь у соціокультурному житті тієї чи іншої держави. Проте основоположною категорією національної культури є нація, яка зуміла або інтегрувати, або асимілювати здобутки різних етнокультурних менталітетів.

У праці "Етнос. Культура. Особистість (філософсько-методологічні аспекти дослідження)" Л. Є. Шкляр заклав методологічні основи дослідження етносу та порушив, на наш погляд, ряд загальних проблем культуротворчості. Постановка та шляхи розв'язання проблем етногенезу, етнокультурних та її стереотипів і конфліктів, етнічного самоусвідомлення особистості в названому дослідженні ведуться через усвідомлення важливості їх нерозривного зв'язку з конкретними проблемами культуротворчої динаміки: мовних питань, взаємодії етносів та взаємодії соціокультурних світів міста і села. Автор викриває культивування побутового шовінізму та схиляється до думки, що "етнокультура - це код національної самосвідомості" [5, с. 79].

На думку Т. М. Рудницької, категорію нації можна визначити як "сукупність громадян однієї держави, що створюється внаслідок політичної інтеграції етнічних спільнот у єдину державу на основі спільності: території, економічного життя, правової системи, державної мови. Усе це поступово веде

до формування національної самосвідомості та загальнонаціональної культури, яка є конгломератом етнічних культур" [6, с. 18].

Конгломерат етнічних культур може осмислюватися в дефініції "полікультурного існування", що виступає основою формування будь-якої нації, яка може інтегрувати (асимілювати) етнічну групу в національний культурний контекст, трансформуючи її в новий етнічний статус, або будувати відносини з нею на засадах її "інакшості" як етнічної меншини. Полікультурне існування являє собою конгломерат титульного етносу, що усвідомлюється в історичній традиції як нація, та національних (етнічних) меншин, об'єднаних інтеграційними процесами національного культуротворення.

Проблемі буття етносу присвячено спеціальне дослідження М. Т. Степико "Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи", у якому автор співвідносить спосіб буття етносу з культурою й доходить висновку, що української нації на сьогодні не існує, оскільки нація спирається на волю народу, а в Україні ще суверенна влада "хазяїна". Отже, за логікою автора світоглядною формою буття українського етносу є українська ідея, а не українська нація, оскільки національна ідея, за автором, виступає теоретичним опосередкуванням способу буття народу [7, с. 199], а її практичною реалізацією виступає державотворча діяльність та побудова нації. І все-таки ми дотримуємось думки, що українська нація існує, вона бутійствує в просторово-часових вимірах, хоча і має значні перспективи свого становлення як власне нації. На наш погляд, світоглядні форми буття українського етносу можуть мати виразний національний характер лише тоді, коли ставлення національної культури до етнокультурних менталітетів визначається: 1) на суспільному рівні - світоглядними традиціями та мірою розвитку демократичних інституцій держави; 2) на особистісному - мірою розвитку індивідуальної культури та можливістю на практиці застосувати загальнолюдські принципи моралі (толерантність, гостинність), укорінені в національній самосвідомості.

Отже, як бачимо з наведеного матеріалу, різні (історичні, культурно-історичні та "культурно-процесуальні") типи культури і світогляду мають визначені кількісні характеристики, а національних типів культури значно більше, та вони можуть мати етнічні, регіональні, територіальні, місцеві та ін. координати свого розвитку. І ці координати обумовлюють полікультурність певної нації як різноманіття "іноземних" типів культури, які також мають відповідні світоглядні особливості.

Український тип культури протягом історичної традиції перебував під впливами східних [візантійської, російської, арабо-мусульманської (татаро-монгольської, турецької)] та західних [західно- та східноєвропейської (польської, угорської та ін.)] світоглядних традицій. Саме тому український тип культури за своєю сутністю є поліцентричним і полікультурним. Різні етноси та етнічні групи, що проживають на території України, наприклад, за антропологічними ознаками (колір волосся, шкіри, зріст, риси обличчя) можуть відрізнятися, а можуть несуттєво відрізнятися від подібних ознак українського етносу, оскільки через вищеозначені впливи антропогенетична "карта" етнічних українців значно різниться. На думку М. В. Поповича, той факт, що галичани та гірці менші на зріст, темніші, граціозніші, їхній музичний і танцювальний фольклор дуже відрізня-

ється від загальноукраїнського, є свідченням змішування прийшлого слов'янського населення з місцевими нащадками кельтського або фракійського етносу [8, с. 69].

Більш суттєвими можуть бути світоглядні розходження, не пов'язані з антропологічними факторами, а спричинені парадоксальним чином не різною, а спільною історією, але різними поглядами на роль тих чи інших факторів у цій історії. Такі розходження можуть бути спричинені як іманентною "замкненістю" етнокультури, що породжує її некомунікабельність, так і набутою замкненістю внаслідок цих історичних подій. Світоглядні форми буття українства переплітались із близькими, зокрема слов'янськими, світоглядними традиціями: російською, білоруською, польською, болгарською, чеською, словацькою. Представники цих традицій разом з українцями становлять 96,7 % від усього населення. "Найбільш численні представники народів романської групи - молдавани і румуни - складають 0,9 %, євреї - також 0,9 %, а... німці - 0,07 %..., греки, вірмени, цигани, албанці та інші національності... (всього 0,6 %) належать до окремих груп індоєвропейської мовної сім'ї" [6, с. 51]. У перспективі очевидно, що глобалізація в наведену статистику внесе кореляційні зміни, які пов'язуються, насамперед, із міграційними процесами як в, так і за межі України.

Отже, наявною є поліетнічна динаміка культуротворчого буття. Проте етнічний склад населення, перебуваючи в одному часі, є носієм однакових універсальних парадигм, які кодифікує по-різному, виходячи з власних національних традицій та інших пріоритетів.

Міфологічна (язичницька) парадигма в українському контексті відображала світоглядну специфіку проектування культуротворчого буття й розвивалась як протягом історичного часу, так і в сучасних вимірах у вигляді міфологізації окремих подій та теорій. Хоча домінуючим інструментом побудови картини світу ця парадигма була в дохристиянські часи. Постановка проблеми, як і в інших універсальних парадигмах, - це завжди проблеми картини світу (який світ та яке місце людини в цьому світі), а типові "зразки" розв'язання цієї проблеми полягали в релігійних віруваннях у багатобожжя, землеробських культурах та ін. Сформовані символи, знаки, образи безпосередньо впливали на сферу практичної діяльності тогочасної людини, у якій вони знаходили матеріальне вираження. Усе це дозволило виробити таку парадигму, яка проектувала загальну картину світу, світовідчуття, світосприйняття, світоспоглядання та світорозуміння людини від її початків самоусвідомлення.

Названу парадигму поділяли трипільці, арійська суперетнічна (поліетнічна) спільнота, кімерійці, скіфи, сармати, слов'яни, зокрема поляни, древліани тощо, а руси вдало поєднували язичницькі елементи світорозуміння з християнсько-православним світосприйняттям. Язичницька парадигма відповідала на проблему визначення місця людини у світі таким чином, що виявляла органічний зв'язок людини з різними явищами та об'єктами природи, зокрема солярні, метеорологічні, анімістичні культури. При цьому світоглядні форми зв'язку з природним світом могли існувати паралельно, що переважно й мало місце в праукраїнській традиції. Проте із зародженням етносів та їх розвитком відбувається усвідомлення того факту, що буття цього етносу обумовлюється не тільки природними, а й соціальними факторами.

Висновки

"Майбуття" українського етносу можливе за умови інтеграції історичних та сучасних полікультурних форм існування в український національний контекст з мовою, освітою, наукою, мистецтвом.

Світоглядні форми буття етносу наповнюють національним змістом світоглядні парадигми, що виступають основоположними принципами побудови просторово-часової моделі буття і які пройшли інваріантом всю історію культури, набувши універсального статусу. Національно-культурна специфіка буття етносу накладається на домінуючу парадигму, та при цьому сама парадигма набуває нових специфічних рис. Отже, світоглядні форми є своєрідними модусами руху парадигми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. - М. : Искусство, 1984. - 350 с.
2. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский // Хрестоматия по культурологии. - Ростов н/Д : Феникс, 2004. - С. 125-139.
3. Гатальська С. М. Філософія культури / С. М. Гатальська. - К. : Либідь, 2005. - 328 с.
4. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. - М. : Наука, 1983. - 412 с.
5. Шкляр Л. Е. Этнос. Культура. Личность. (Философско-методологические аспекты исследований) / Л. Е. Шкляр ; АН Украины ; Ин-т философии ; [отв. ред. Б. В. Попов]. - К. : Наук. думка, 1992. - 84 с.
6. Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін / Т. М. Рудницька. - [2-ге вид.]. - К. : Інститут соціології НАН України, 1998. - 176 с.
7. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М. Т. Степико. - К. : Знання, КОО, 1998. - 251 с.
8. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. - К. : АртЕк, 1999. - 728 с.

V. Fed'

IDEOLOGICAL FORMS OF EXISTENCE OF UKRAINIAN ETHNOS: SETTING OF THE PROBLEM

In the article the problem of ideological forms of existence of Ukrainian ethnos is considered from the point of view of theory and history of culture. Accent was made on the paradigmatic nature of ideological forms of existence.

Key words: ideology, existence, ethnos, nation, paradigm, culture creating, multiculturalism.

© В. Федь

Надійшла до редакції 24.01.2012

№ 2 (116) березень-квітень 2012 р.